

Рис. 1. Використання лізингу у франчайзинговій діяльності

ВИСНОВКИ

Таким чином, франчайзинг, як форма господарської взаємодії великого і малого бізнесу, має певні переваги:

- ✦ швидке розширення бізнесу без потреби в кредитах і без серйозних фінансових зобов'язань;
- ✦ більш ефективний контроль з боку виробника за реалізацією своєї продукції порівняно з іншими способами;
- ✦ мінімізація ризиків, пов'язаних із початком нової справи;

- ✦ економія на рекламі та інших маркетингових витратах. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Веретенников И. Когда нужен франчайзинг? / И. Веретенников // Директор-инфо. – 2004. – № 31. – С. 42 – 45.
2. Татарінов В. С. Франчайзинг як шлях розвитку міжнародних господарських зв'язків / В. С. Татарінов // Економіка та регіон. – 2009. – № 4. – С. 72 – 75.
3. Асоціація франчайзингу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.franchising.org.ua

УДК 336:65

ОЦІНКА ВАЛЮТНОЇ ПОЗИЦІЇ ПІДПРИЄМСТВА

УКРАЇНЬСЬКА О. О.

кандидат економічних наук

Донецьк

Взаємозалежність між національними й міжнародними грошовими ринками означає, що нестійкість процентних ставок приводить до нестійкості обмінних курсів і навпаки. Отже, компанії в даний час зіштовхуються у своїй фінансовій діяльності з ризиком і невизначеністю. Щоб ефективно впливати на валютні ризики, менеджерам і фінансистам потрібно більше, ніж просте розуміння сутності обмінних курсів і різних типів контрактів на можливі валютні обміни. Вони повинні вміти передбачати, як ці обмінні курси будуть змінюватися. Не розуміючи рушійних сил і механізмів, що лежать в основі обмінних процесів, факторів, що їх визначають, менеджери не зможуть прогнозувати й передбачати можливі валютні ризики. Тому існує необхідність в інструментах фінансової політики фірми, що допомогли б знизити ступінь ризику і невизначеності.

Проблеми, пов'язані із валютними позиціями підприємств, досліджуються багатьма науковцями, що прагнуть визначити та вдосконалити методику їх

оцінки. Зокрема, ці питання вивчають: І. Ю. Івченко [1], М. А. Коваленко [2], Т. Ю. Коритько [3], В. В. Лук'янов [4], А. О. Старостіна [5], О. В. Піскунова [6] та інші.

Оцінка величини валютної позиції є одним з пріоритетних завдань науковців, яке потрібно вирішити для зміцнення фінансового становища вітчизняних підприємств.

Метою даної статі є розробка методики оцінки величини валютної позиції підприємства, яка сприяє зниженню негативного впливу фінансових ризиків і забезпеченню фінансової стійкості фірми.

Валютний ризик – це ймовірність фінансових втрат у результаті несприятливого коливання курсу іноземних валют [7].

Операційний валютний ризик пов'язаний з торговими операціями, а також із грошовими договорами фінансового інвестування і дивідендних платежів. Він може виникати під час підписання договорів на здійснення платежів чи на одержання коштів в іноземній валюті в майбутньому [8].

Цей ризик можна визначити як можливість недоодержати прибуток чи понести збитки в результаті безпосереднього впливу змін обмінного курсу на очікувані потоки коштів. Експортер, що одержує іноземну валюту за проданий товар, програє від зниження курсу іноземної валюти стосовно національної, тоді як імпортер, що

здійснює оплату в іноземній валюті, програє від підвищення курсу іноземної валюти стосовно національної.

Операційний валютний ризик може спричинити зменшення чистого притоку грошових коштів, прибутків і доходів на одну акцію, а також призвести до скорочення ринків збуту [7].

Трансляційний (бухгалтерський) ризик пов'язаний з переоцінкою активів, пасивів і прибутку закордонних філій у національну валюту, а також може виникати при експорті чи імпорті інвестицій. Він впливає на показники балансу, що відбивають звіт про одержання прибутку і збитки після перерахунків сум інвестицій у національну грошову одиницю. Врахувати трансляційний ризик можна під час складання бухгалтерської та фінансової звітності. На відміну від операційного, трансляційний ризик не пов'язаний із грошовими потоками чи розмірами виплачуваних сум. Ризик збитків чи зменшення прибутку виникає при складанні консолідованих звітів міжнародних корпорацій і їх іноземних дочірніх компаній або філій.

При складанні консолідованого звіту про активи, пасиви і розмір прибутку відповідні показники дочірніх компаній, розраховані в окремих національних валютах, перетворюються на провідну валюту консолідованого балансу за місцем розташування материнської компанії.

Найбільш показовим прикладом, що ілюструє виникнення трансляційної валютної експозиції, є переведення чистих інвестицій іноземної дочірньої компанії на рахунок материнської. Під такими інвестиціями розуміють балансову вартість коштів материнської компанії та різницю між загальними активами дочірньої компанії та її зовнішніх зобов'язань (зобов'язаннями дочірньої компанії перед іншими фірмами, крім материнської та інших компаній групи). Вартість чистих інвестицій, конвертована в національну грошову одиницю країни розміщення материнської компанії, збільшується чи зменшується відповідно до зміни курсу валют [8].

Цей ризик ще відомий як розрахунковий, або балансовий ризик. Його джерелом є можливість невідповідності між активами і пасивами, вираженими у валютах різних країн.

Трансляційний ризик може зумовити зменшення вартості іноземних активів (або збільшення вартості пасивів) в іноземній валюті, що стане причиною зниження загальної вартості підприємства (статутного капіталу), а також зниження курсової вартості акцій та їх прибутковості.

З погляду практики, виникнення валютного ризику пов'язано зі станом валютної позиції, тобто співвідношенням між вимогами і зобов'язаннями, що стосується іноземної валюти. У випадку закритої валютної позиції, тобто коли вимоги і зобов'язання сходяться, ризик зведений до мінімуму. Коли ж валютна позиція відкрита, суми вимог і зобов'язань не сходяться, у зв'язку з чим і виникає валютний ризик. У цьому випадку банку доведеться в майбутньому купувати валюту за новим курсом і продавати за старим. Якщо при відкритій валютній позиції сума валютних зобов'язань банку перевищує суму вимог, то це буде коротка валютна позиція, якщо ж на-

впаки, вимоги перевищують зобов'язання – довга. Збитки виникають тоді, коли доводиться відповідно до раніше укладеного договору продавати валюту за курсом нижче за поточний, а купувати (прийняти раніше куплену валюту) за курсом, що є вищим за поточний [8].

Традиційно ступінь чутливості до валютного ризику оцінюється на основі визначення величини валютної позиції. У зв'язку з цим автором запропоновано методику розрахунку валютної позиції, яка представлена такими формулами.

Валютною позицією, що відображає чутливість до операційного валютного ризику, називається різниця між обсягами надходжень і платежів фірми в іноземній валюті. Вона визначається на основі розрахунку чистого грошового потоку підприємства в іноземній валюті, іншими словами, це різниця між вхідними й вихідними грошовими потоками підприємства:

$$ЧГП_{ін.вал.} = H_{ек.ін.вал.} - B_{ек.ін.вал.}, \quad (1)$$

де $ЧГП_{ін.вал.}$ – чистий грошовий потік в іноземній валюті;

$H_{ек.ін.вал.}$ – надходження грошових коштів або вхідний грошовий потік в іноземній валюті;

$B_{ек.ін.вал.}$ – відтік грошових коштів або вихідний грошовий потік в іноземній валюті.

Коли обсяги доходів і витрат рівні, валютна позиція вважається закритою ($H_{ек.ін.вал.} - B_{ек.ін.вал.}$ або $ЧГП_{ін.вал.} = 0$). Якщо підприємство платить у валюті більше, ніж одержує, валютна позиція називається короткою відкритою ($H_{ек.ін.вал.} < B_{ек.ін.вал.}$, або $ЧГП_{ін.вал.} < 0$), якщо навпаки – довгою валютною відкритою ($H_{ек.ін.вал.} > B_{ек.ін.вал.}$, або $ЧГП_{ін.вал.} > 0$).

Чистий грошовий потік розраховується за формулою:

$$ЧГП_{ін.вал.} = \pm ЧГПОД_{ін.вал.} \pm \pm ЧГПД_{ін.вал.} \pm ЧГПФД_{ін.вал.}, \quad (2)$$

де $ЧГПОД_{ін.вал.}$ – чистий грошовий потік в іноземній валюті у результаті операційної діяльності;

$ЧГПД_{ін.вал.}$ – чистий грошовий потік в іноземній валюті у результаті інвестиційної діяльності;

$ЧГПФД_{ін.вал.}$ – чистий грошовий потік в іноземній валюті у результаті фінансової діяльності.

Чистий грошовий потік в іноземній валюті у результаті операційної діяльності визначається таким чином:

$$ЧГПОД_{ін.вал.} = НВР_{ін.вал.} + НКР_{ін.вал.} + НЗ_{ін.вал.} + + НОА_{ін.вал.} + НГКОД_{ін.вал.} - ВЗ_{ін.вал.} - ВКР_{ін.вал.} - - ВНОД_{ін.вал.} - ВОА_{ін.вал.} - ВГКОД_{ін.вал.}, \quad (3)$$

де $НВР_{ін.вал.}$ – надходження доходу (виручки) від реалізації продукції на експорт в іноземній валюті;

$НКР_{ін.вал.}$ – надходження від нереалізованих курсових різниць;

$НЗ_{ін.вал.}$ – надходження (збільшення) забезпечень в іноземній валюті;

$НОА_{ін.вал.}$ – надходження оборотних активів в іноземній валюті;

$НГКОД_{ін.вал.}$ – надходження грошових коштів від операційної діяльності в іноземній валюті;

$VZ_{ін.вал.}$ – відтік (зменшення) забезпечення в іноземній валюті;

$VKP_{ін.вал.}$ – відтік (збиток) від нереалізованих курсових різниць;

$VHOA_{ін.вал.}$ – відтік (збиток) від неопераційної діяльності;

$VOA_{ін.вал.}$ – відтік (зменшення) оборотних активів в іноземній валюті;

$VГКОД_{ін.вал.}$ – відтік грошових коштів в іноземній валюті.

Чистий грошовий потік в іноземній валюті у результаті інвестиційної діяльності дорівнює:

$$\begin{aligned} ЧГПД_{ін.вал.} = & P\Phi I_{ін.вал.} + PHOA_{ін.вал.} + PMK_{ін.вал.} + \\ & + OB_{ін.вал.} + OD_{ін.вал.} + H_{інш.ін.вал.} - P\Phi_{ін.вал.} - \\ & - PHOA_{ін.вал.} - PMK_{ін.вал.} - P_{інш.ін.вал.} \end{aligned} \quad (4)$$

де $P\Phi I_{ін.вал.}$ – реалізація фінансових інвестицій нерезидентам;

$PHOA_{ін.вал.}$ – реалізація необоротних активів нерезидентам;

$PMK_{ін.вал.}$ – реалізація майнових комплексів;

$OB_{ін.вал.}$ – отримані відсотки в іноземній валюті;

$OD_{ін.вал.}$ – отримані дивіденди;

$H_{інш.ін.вал.}$ – інші надходження в іноземній валюті від інвестиційної діяльності;

$P\Phi I_{ін.вал.}$ – придбання фінансових інвестицій;

$PHOA_{ін.вал.}$ – придбання необоротних активів;

$PMK_{ін.вал.}$ – придбання майнових комплексів;

$P_{інш.ін.вал.}$ – інші платежі в іноземній валюті у результаті інвестиційної діяльності.

Чистий грошовий потік в іноземній валюті у результаті фінансової діяльності розраховується таким чином:

$$\begin{aligned} ЧГПФД_{ін.вал.} = & OP_{ін.вал.} + H_{інш.ін.вал.} - \\ & - СП_{ін.вал.} - P_{інш.ін.вал.}, \end{aligned} \quad (5)$$

де $OP_{ін.вал.}$ – отримані позики в іноземній валюті від нерезидентів;

$H_{інш.ін.вал.}$ – інші надходження в іноземній валюті від фінансової діяльності;

$СП_{ін.вал.}$ – погашення позик, отриманих від нерезидентів в іноземній валюті;

$P_{інш.ін.вал.}$ – інші платежі в іноземній валюті від фінансової діяльності.

Валютна позиція за трансляційним ризиком оцінюється на основі різниці між монетарними статтями пасивів й активів в іноземній валюті. У даному випадку валютний ризик відображає можливість зміни офіційного курсу валюти, який встановлюється Національним банком України:

$$ВП_{транс.риз.} = MCA_{ін.вал.} - MСП_{ін.вал.} \quad (6)$$

де $ВП_{транс.риз.}$ – валютна позиція за трансляційним ризиком;

$MCA_{ін.вал.}$ – монетарні статті активів в іноземній валюті;

$MСП_{ін.вал.}$ – монетарні статті пасивів в іноземній валюті.

$$\begin{aligned} ВП = & A_{нцп} + A_{бцп} + A_{mk} + A_{zk} + A_{ni} - \\ & - P_{бцп} - P_{mk} - P_p - P_{fl} - P_{vi}, \end{aligned} \quad (7)$$

де $A_{нцп}$ – сума вкладень підприємств в пайові цінні папери нерезидентів, що належить до портфельних інвестицій (залишок на кінець звітного періоду);

$A_{бцп}$ – сума вкладень підприємства в боргові цінні папери нерезидентів на кінець звітного періоду;

A_{mk} – сума наданих торгових кредитів (дебіторська заборгованість) нерезидентам на кінець звітного періоду;

A_{zk} – грошові кошти та їх еквіваленти в іноземній валюті (валютні кошти в касі, кошти на валютному рахунку, грошові документи в іноземній валюті, валютні кошти на спеціальних рахунках, грошові кошти в дорозі в іноземній валюті, короткострокові векселі, отримані в іноземній валюті, поточні фінансові інвестиції);

A_{ni} – надходження іноземної валюти в результаті зміни прямих інвестицій;

$P_{бцп}$ – сума придбаних нерезидентами боргових цінних паперів, випущених підприємством на кінець звітного періоду;

P_{mk} – сума отриманих торговельних кредитів підприємством (кредити банків в іноземній валюті, відстрочені кредити банків в іноземній валюті, прострочені позики в іноземній валюті, поточна заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями в іноземній валюті);

P_p – розрахунки з іноземними постачальниками;

P_{fl} – фінансовий лізинг;

P_{vi} – відтік іноземної валюти в результаті зміни прямих інвестицій.

В Україні діє Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 21 «Вплив змін валютних курсів», який визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про операції в іноземних валютах та відображення показників статей фінансової звітності господарських одиниць за межами України в грошовій одиниці України. Норми Положення (стандарту) 21 застосовуються підприємствами, організаціями та іншими юридичними особами незалежно від форм власності (крім бюджетних установ).

В основу бухгалтерського обліку валютних операцій в Україні покладено монетарно-немонетарний метод. Усі статті балансу, за якими відображаються операції в іноземній валюті та валютні цінності, поділяються на монетарні та немонетарні.

Монетарні статті – статті балансу грошових коштів, а також таких активів і зобов'язань, які будуть отримані або сплачені у фіксованій (або визначеній) сумі грошей чи їх еквівалентів.

Операції в іноземній валюті під час первісного визнання відображаються у валюті звітності – гривні – шляхом перерахунку суми в іноземній валюті із застосуванням валютного курсу на дату здійснення операції (дата визнання активів, зобов'язань, власного капіталу, доходів і витрат).

Сума авансу (попередньої оплати) в іноземній валюті, надана іншим особам у рахунок платежів для придбання немонетарних активів (запасів, основних за-

собів, нематеріальних активів тощо) і отримання робіт і послуг, при включенні до вартості цих активів (робіт, послуг), перераховується у валюту звітності із застосуванням валютного курсу на дату сплати авансу.

Сума авансу (попередньої оплати) в іноземній валюті, одержана від інших осіб у рахунок платежів для постачання готової продукції, інших активів, виконання робіт і послуг, при включенні до складу доходу звітного періоду перераховується у валюту звітності із застосуванням валютного курсу на дату одержання авансу [9].

Дебіторська заборгованість з придбання основних засобів є монетарною статтею і відображається за офіційним валютним курсом на дату сплати авансу. Оприходування основних засобів здійснюється за курсом на день здійснення розрахунків.

Кредиторська заборгованість з придбання за іноземну валюту основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей і дебіторська заборгованість з продажу за іноземну валюту основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей є монетарними (грошовими) статтями балансу, тобто підлягають сплаті та одержанню у визначеній в іноземній валюті сумі і тому переоцінюються під час кожної зміни офіційного валютного курсу.

Визначення курсових різниць за монетарними статтями в іноземній валюті проводиться на дату здійснення розрахунків та на дату складання балансу. Курсові різниці від перерахунку грошових коштів в іноземній валюті та інших монетарних статей про операційну діяльність відображаються у складі інших операційних доходів (витрат).

Курсові різниці від перерахунку монетарних статей із інвестиційної і фінансової діяльності відображаються у складі інших доходів (витрат), за винятком курсових різниць, які відображаються згідно з пунктом 9 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 21 «Вплив змін валютних курсів»: курсові різниці, які виникають щодо фінансових інвестицій в господарські одиниці за межами України, відображаються у складі іншого додаткового капіталу. Від'ємна сума курсової різниці вираховується із суми іншого додаткового капіталу, залишок наводиться зі знаком «мінус».

Показники статей фінансової звітності господарської одиниці за межами України включаються у валюту звітності до фінансової звітності підприємства в такому порядку:

- ✦ монетарні та немонетарні статті (окрім статей власного капіталу) господарської одиниці за межами України підлягають перерахунку за валютним курсом на дату складання балансу;
- ✦ статті доходів, витрат і руху грошових коштів підлягають перерахунку за валютним курсом на дату здійснення операцій, за винятком випадків, коли фінансова звітність господарської одиниці складена у валюті країни з гіперінфляційною економікою. Для перерахунку доходів, витрат і руху грошових коштів за кожний місяць може застосовуватися середньозважений валютний курс за відповідний місяць. Середньозваже-

ний валютний курс є результатом ділення суми добутків величин курсів Національного банку України та кількості днів їх дії у звітному місяці на кількість календарних днів у цьому місяці;

- ✦ показники статей власного капіталу (крім нерозподіленого прибутку або непокритого збитку) відображаються за валютним курсом на дату визнання показника відповідної статті;
- ✦ нерозподілений прибуток (непокритий збиток) на дату балансу визначається виходячи з нерозподіленого прибутку (непокритого збитку) на початок року, чистого прибутку (збитку) за даними перерахованого звіту про фінансові результати за звітний період та суми розподіленого у звітному періоді прибутку (списаного збитку), перерахованої за валютним курсом на дату розподілу прибутку (списання збитку) [9].

Проте оцінка валютного ризику тільки за величиною відкритої валютної позиції може призвести до невірних стратегічних рішень. Ризик по конкретній валюті тим більше, чим більше її нестійкість (критерій – середньоквадратичні відхилення курсів за той або інший період). Відкрита валютна позиція по євро несе ризик у середньому в 4,5 раза більше, ніж зіставна позиція в доларах – перш за все через більшу нестійкість євро. А ризик валютної позиції з терміном виконання 12 місяців приблизно в 19 разів більше ризику аналогічної позиції з терміном виконання один день. Тому при оцінці ризиків валютних позицій, необхідно враховувати не тільки об'єм позиції, але й стійкість валюти і період, на який проводиться розрахунок [5].

Важлива характеристика валютного ризику – розмір втрат, що визначають «рівнем стійкості» компанії до валютних ризиків. Традиційно оцінка втрат проводиться за допомогою методології VaR (або Value at Risk, що в перекладі з англійської означає «ризикова вартість»). Показник VaR характеризує максимально можливий розмір втрат по відкритій валютній позиції компанії протягом якогось періоду часу із заданим ступенем вірогідності (як правило 95% або 99%) [6].

За останні роки концепція ризикової вартості отримала широке визнання у фінансовому світі. Причому не тільки як методологія для оцінки ринкових ризиків, але і як стандарт представлення інформації про сукупний ризик компанії в цілому. Уніфікованість і простота інтерпретації VaR зумовили швидке впровадження цього показника в розвинутих країнах як нормативний стандарт. Його розрахунок заснований на методах математичної статистики і теорії вірогідності і достатньо універсальний. Проте нерідко потрібна адаптація методики VaR до особливостей конкретної компанії.

Після кількісної оцінки ризику фахівці визначають величину можливих фінансових втрат і встановлюють ліміт на ризик. У рамках даної задачі проводиться розрахунок валютних позицій компанії по кожній з валют. Валютна позиція може бути розрахована як на певну дату (за фактом), так і з урахуванням планованих в майбутньому розрахунків.

Регулювання валютної позиції по контрактах, що укладаються, як метод використовується крупними підприємствами, які укладають велику кількість зовнішньоторговельних контрактів. Зміст його зводиться до того, щоб по можливості не мати відкритої валютної позиції. Це досягається двома способами.

1. Якщо підприємство одночасно підписує зовнішньоторговельні контракти і по експорту, і по імпорту, то йому достатньо стежити за тим, щоб ці контракти укладати в одній валюті і терміни платежів по них приблизно співпадали. Збитки по експортних контрактах, пов'язані з коливаннями валютного курсу, компенсуються відповідним прибутком по імпортних контрактах і навпаки. Якщо за рахунок переходу до використання однієї валюти при встановленні цін зовнішньоторговельних операцій і уніфікації порядку і термінів платежів не вдається досягти повної збалансованості валютної позиції, тобто якщо залишаються платежі, які не покриваються зустрічними надходженнями, відносно операцій, що залишилися, можуть застосовуватися інші методи страхування.

2. Якщо підприємство має більшою мірою експортну (або, навпаки, імпортну) спрямованість і укладає велику кількість контрактів, то воно може звести до мінімуму валютні ризики за допомогою диверсифікації валютної структури укладених по експорту або імпорту контрактів (тобто за допомогою їх укладання, у різних валютах матиме протилежні тенденції зміни курсів).

При укладанні угод одночасно в різних валютах збитки від негативних змін курсів одних будуть відшкодовані прибутком від зміни курсів інших валют. Тому така практика дає прийнятні гарантії від валютних ризиків.

Після розрахунку відкритих валютних позицій компаній лімітуються їх величини. Крім того, встановлюється показник максимально допустимих втрат. Він може бути виражений як абсолютним, так і відносним показником – наприклад, у вигляді частки втрат по негативних курсових різницях у величині прибутку компанії.

Взагалі, чим менше відкрита валютна позиція, тим краще підприємство захищено від збитків, обумовлених коливаннями валют. Тому приборкати валютний ризик можна шляхом встановлення певних обмежень на обсяги валютних потоків.

Регулювання валютної позиції, включаючи різні прийоми такого регулювання, – достатньо ефективний і зручний метод страхування валютних ризиків, широко вживаний, зокрема, в діяльності зовнішньоекономічних об'єднань. Даний метод не потребує спеціальних витрат на страхування валютних ризиків і може використовуватися в поєднанні з іншими методами. При вдалому його застосуванні може бути забезпечена майже повна гарантія від валютних ризиків. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Івченко І. Ю. Модельовання економічних ризиків і ризикових ситуацій : [Навч. посіб.] / І. Ю. Івченко. – К. : ЦУЛ, 2007. – 344 с.

2. Коваленко М. А. Фінанси спільного інвестування: [Навч. посіб.] / М. А. Коваленко. – Херсон : Олди-плюс, 2007. – 248 с.

3. Коритько Т. Ю. Організаційно-економічний механізм управління фінансовими ризиками на підприємствах : автореф. дис. ... канд. екон. наук / Приазов. держ. техн. ун-т / Т. Ю. Коритько. – Маріуполь : ПДТУ, 2005. – 18 с.

4. Кондрашихин А. Б. Фондовый рынок (Рынок ценных бумаг) : Учеб. пособ. / [А. Б. Кондрашихин, В. Г. Рожманов, Т. В. Пепа, В. А. Федорова]. – К. : ЦУЛ, 2008. – 376 с.

5. Старостіна А. О. Ризик – менеджмент: [навч. посіб.] / А. О. Старостіна. – К. : ЦУЛ, 2009. – 220 с.

6. Піскунова О. В. Аналіз та оцінка фінансових ризиків діяльності малих підприємств / О. В. Піскунова // Фінанси України. – 2007. – № 8. – С. 119 – 129.

7. Донець Л. І. Економічні ризики та методи їх вимірювання: Навч. посіб. для студентів вузів / Л. І. Донець. – К. : ЦУЛ, 2006. – 312 с.

8. Михайловська О. В. Операційний менеджмент: Навч.-методол. посіб. / О. В. Михайловська. – К. : Кондор, 2008. – 549 с.

9. Положення (стандарти) бухгалтерського обліку. [Чинний від 31.03.99.] // Все про бухгалтерський облік. – 2002. – № 84 (751).